

*ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐՉԱԽԱՆՅԱՆ**Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ***1956-1990 թթ. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1956-1990 թթ. հայ մշակութային կյանքին վերաբերվող պատմագիտական ամբողջական աշխատություն ցայսօր չի ստեղծվել: Նախկինում հրապարակված աշխատություններից շատերը լուսաբանում են ոչ թե այդ ժամանակաշրջանի մշակույթի զարգացման ընդհանուր խնդիրները, արտացոլում այդ կյանքն ամբողջությամբ՝ իր զարգացման խորքային գործընթացներով, այլ ներկայացնում են մշակութային կյանքի այս կամ այն ոլորտը: Այնուհանդերձ, այդ աշխատությունների ուսումնասիրությունն ու գնահատումն անհրաժեշտ է, քանզի դրանք օգնելու են հայեցակարգային մոտեցումներ մշակելու հիշյալ ժամանակահատվածի մշակութային կյանքի պատմության վերաբերյալ: 1956-1990 թթ. մշակութային կյանքը լուսաբանող ուսումնասիրությունները մեծաթիվ չեն, գնահատականների հիմքում ունեն մարքսլենինյան տեսությունը, բայց գտնում ենք, որ պատմագիտական տեսակետից որոշակի արժեք են ներկայացնում: Ակնհայտ է, որ 1956-1990 թթ. հայ մշակույթը զարգացում ու վերելք է ապրել: Հետևաբար, մշակույթի այս կամ այն ոլորտը ներկայացնող աշխատությունները չեն կարող դիտարկվել որպես անարժեք գործեր, քանզի արտացոլում են զարգացման ընթացքը: Քննադատական խոսքը վերաբերվում է որոշ հեղինակների հայեցակարգային մոտեցումների առավել կամ պակաս ընդունելի լինելուն:

Փորձենք գնահատել այդ աշխատությունները: Հաշվի առնելով այն ժամանակաշրջանը, երբ հրապարակվել են ուսումնասիրությունները, վերապահությամբ ենք մոտենալու նրանց արդիականությանը: Մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանի հետ առնչվում է Գուրգեն Խաչատրյանի աշխատությունը¹, ուր հեղինակը ներկայացնում է, այսպես կոչված, «կուլտուրական հեղափոխության» ժամանակի արդիական խնդիրներից մեկի՝ Հայաստանում խորհրդահայ կամ սոցիալիստական մտավորականության ձևավորման ամբողջ գործընթացը:

Անկախ աշխատության մեջ տեղ գտած ժամանակաշրջանի գաղափարախոսական պարտադրանքներով պայմանավորված դրույթներից՝ Գուրգեն Խաչատրյանը կարողացել է ցույց տալ, որ խորհրդահայ մտավորականությունը իսկապես որոշակի վերելք է ապրել:

Հայեցակարգային մոտեցումները այսօր արդեն հնացել են, բայց Գուրգեն Խաչատրյանի մենագրության մեջ փաստացի հարուստ նյութերի հիման վրա ցույց են տրվում մշակույթի և գիտության գրեթե բոլոր բնագավառներում հայ ժողովրդի ունեցած նվաճումները: Նա, բնականաբար, անդրադարձել է նաև մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանի, մասնավորապես 1950-60-ական թթ. մշակութային և գիտական նվաճումներին: Հեղինակն անդրադառնում է գիտության, լուսավորության, ճարտարապետության, գեղարվեստական գրականության, կերպարվեստի և մշակույթի ցանկացած բնագավառի խնդիրներին. այդ բնագավառների մտավորակա-

¹ Տե՛ս Գ. Մ. Խաչատրյան, Հայաստանի սոցիալիստական ինտելիգենցիայի կազմավորումն ու զարգացումը, Երևան, 1968:

նությանը, նրանցում առկա նվաճումներին, որոնք ներկայացնում է փաստերով: Այս ամենը դրվատելի է:

Խորհրդային Հայաստանի մշակութային կապերին է նվիրված պրոֆեսոր Կոնստանտին Խուդավերդյանի աշխատությունը², որտեղ անդրադարձներ կան նաև 1950-70-ական թթ. մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներին, որոնք մասնակիորեն առնչվում են մեր հետազոտության նյութի հետ (մշակութային կյանքը 1956-1990 թթ): Կոնստանտին Խուդավերդյանը փաստացի հարուստ տվյալների հիման վրա Խորհրդային Հայաստանի օրինակով ցույց է տալիս, թե ինչպես է տեղի ունենում խորհրդային բոլոր ժողովուրդների մշակութային մերձեցումը, ինչպես նաև այդ մերձեցմամբ փոխադարձ հարստացումը: Այս առումով նա չի սխալվում: Խորհրդային Միության գոյության հատկապես հետպատերազմյան շրջանում այդ մշակութային մերձեցումն, անշուշտ, կար: Եվ հայ ժողովուրդն էլ այդ ժամանակաշրջանում խորհրդային մշակույթի և գիտության ձևավորման մեջ որոշակի ավանդ է ունեցել:

Կոնստանտին Խուդավերդյանը, բացի հայ ժողովրդի՝ խորհրդային այլ ժողովուրդների հետ մշակութային կապերից, իր աշխատության մեջ ցույց է տալիս Խորհրդային Հայաստանի մշակութային միջազգային կապերը, այդ թվում՝ կապերը արտերկրի մշակութային կենտրոնների հետ: Կոնստանտին Խուդավերդյանը խորհրդահայ մշակույթը դիտում է որպես խորհրդային մշակույթի անբաժանելի մաս՝ հանգելով այն եզրակացության, որ Խորհրդային Հայաստանը իր ավանդն է ունեցել Խորհրդային Միության մշակութային և գիտատեխնիկական կապերի ընդլայնման գործում: Հեղինակը գոհունակությամբ է շեշտում, որ մշակութային կապերի զարգացումը տանում է դեպի սոցիալիստական ազգերի մերձեցում և միասնություն: Սակայն նրա այդ գոհունակությունն անհնար է երկրորդել:

Խորհրդահայ մտավորականության միայն մի շերտի՝ արտադրական-տեխնիկական մտավորականության կազմավորման և զարգացման պատմությունն է ներկայացնում իր աշխատության մեջ³ պրոֆեսոր Ալեքսանդր Գրիգորյանը:

Մենագրության հեղինակը ներկայացնում է այն աշխատանքը, որը իրականացվել է սկսած 1920-ական թթ. նախկին տեխնիկական մտավորականությանը հանրապետությունում, այսպես կոչված, սոցիալիստական շինարարության մեջ ներգրավելու և ազգային ինժեներատեխնիկական նոր կադրերի պատրաստման ուղղությամբ: Այս ամբողջ աշխատանքը նա ներկայացրել է Խորհրդային Միությունում տեխնիկական մտավորականության ձևավորման համար տարված աշխատանքների ենթախորքի վրա: Ալեքսանդր Գրիգորյանը ձգտել է բացահայտել խորհրդային տեխնիկական մտավորականության և ԽՍՀՄ տեխնիկական ուսումնական հաստատությունների բարերար ազդեցությունը՝ Հայաստանում ինժեներատեխնիկական մտքի զարգացման տեսանկյունից:

Գնահատելի է Հովիկ Մելիքսեթյանի մենագրությունը⁴: Նախ, որ այնտեղ հանգամանորեն ներկայացվում են Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային կապերը, և երկրորդ՝ հնարավորություն է ընձեռում որոշակի պատկերացում ստանալ Հայաստանում մշակույթի զարգացման ուղղվածությունների վերաբերյալ: Հովիկ Մելիքսեթյանը հանգամանորեն է անդրադառնում Սփյուռքահայության հետ մշակութային

² Տե՛ս Խուդավերդյան Կ., Культурные связи Советской Армении, Ереван, 1977.

³ Григорянц А., Формирование и развитие технической интеллигенции Армении (1920-1965), Ереван, 1966.

⁴ Տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1968:

կապի կոմիտեի ծավալած ընդգրկուն գործունեությանը, որն ուղղված էր Սփյուռքը և Հայրենիքը միակամ դարձնելու, մշակութային նվաճումները մեկը մյուսին հաղորդակից դարձնելու, հայրենիքի ծաղկման ու զարգացմանը համատեղ նպաստելու աշխատանքներին: Իր ստեղծման պահից ի վեր (1964 թ. հունիսի 25) այդ կոմիտեն մեծ ծավալի աշխատանք է կատարել սփյուռքահայ տարբեր երկրներում հայապահպանման, հայությանը դեպի Մայր Հայրենիք կողմնորոշելու առումով:

Սփյուռք-Հայրենիք փոխադարձ մշակութային կապերի զարգացմանը նվիրված աշխատանքներն ու միջոցառումները փաստացի հարուստ նյութի հիման վրա է ներկայացրել Հովիկ Մելիքսեթյանը: Աշխատության մեջ մեծաթիվ տեղեկություններ կան նաև մշակութային կյանքի այնպիսի իրադարձությունների մասին, ինչպիսիք կապված են սփյուռքահայ գրողների, արվեստագետների և գիտության ներկայացուցիչների հոգևոր ժառանգության Հայրենիքում քարոզելու անհրաժեշտության հետ: Բավական է նշել, որ առանձին ժողովածուներով հրատարակվում են նրանց ստեղծագործությունները, 1967 թ. բացվում է «Սփյուռքահայ գրողներ» մատենաշարը, Երևանում կազմակերպվում են հայ արվեստին նվիրված միջազգային սիմպոզիումներ: Աշխատության մեջ մանրամասնորեն ներառված են այն մշակութային իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել Հայրենիք-Սփյուռք համատեղ ջանքերով:

Անշուշտ, Հովիկ Մելիքսեթյանի աշխատությունն էլ գերծ չէ թերություններից: Սակայն այդ թերությունները հիմնականում հետևանք են այն ժամանակաշրջանի, որում ստեղծվել է աշխատությունը: Աշխատության մեջ դրվատանքի խոսքեր են հնչում միայն սփյուռքահայ այն գործիչների և կազմակերպությունների նկատմամբ, որոնք կողմնորոշված են դեպի Խորհրդային Հայաստանը, չեն նշվում այն ողբերգական իրադարձությունները, որոնք հետևեցին 1940-ական թթ. երկրորդ կեսի ներգաղթին:

Խորհրդային Հայաստանի գիտական կյանքի մի ոլորտի՝ պատմագիտության զարգացմանն է նվիրված Շավոն Հարությունյանի աշխատությունը⁵: Գրքում ի մի են բերվում, 1960-ական թթ. սկսած, խորհրդահայ պատմության նվաճումները, վերլուծության են ենթարկվում հայ ժողովրդի նոր և խորհրդային ժամանակաշրջանի պատմությանը վերաբերվող աշխատությունները և մատնանշվում թերությունները: Աշխատության երրորդ գլխի չորրորդ ենթագլուխը նվիրված է խորհրդահայ մշակույթի պատմությանը վերաբերվող աշխատությունների լուսաբանմանը («Խորհրդահայ մշակույթի պատմությունը, պատմագրությունը»): Այնտեղ, բնականաբար, ներկայացված են նաև աշխատություններ, որոնք վերաբերվում են 1956-1990 թթ. հայ մշակութային կյանքի որևէ ասպարեզի: Հեղինակը վերլուծության է ենթարկում Կոնստանտին Խուդավերդյանի, Գուրգեն Խաչատրյանի, Ալեքսանդր Գրիգորյանցի և այլոց աշխատությունները, որոնք չենք թվարկում, քանզի մեր ուսումնասիրության ոլորտի հետ չեն առնչվում: Հեղինակը մանրամասնորեն քննելով նշված ուսումնասիրությունները՝ դրականորեն է գնահատում վերջիններս: Գնահատականի հիմքում դրված է, թե որքանով են դրանք գրված պատմագիտության զարգացման համար մարքս-լենինյան դրույթների չափանիշներից: Այնուամենայնիվ, աշխատությունը այն համոզմունքն է ներշնչում, որ, անկախ մատնանշված թերությունից, խորհրդահայ մշակութային կյանքի պատմագրությունը նույնպես որոշակի վերելք

⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Շ. Ռ.**, Պատմագրության զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1990:

էր ապրում, և օգնում է պատկերացում կազմելու 1960-80-ական թթ. խորհրդահայ պատմագրության զարգացման միտումների մասին: Քանի որ աշխատության ենթագլուխը նվիրված է ոչ թե մշակութային կյանքին, այլ դրա պատմագրությանը, ապա այնտեղ առկա տեղեկությունները այդ կյանքի զարգացման մասին, բնականաբար, մենք քաղում ենք այդ ոլորտի աշխատություններից որոշ տեսակետների և փաստերի մեջբերումներից: Սակայն այդ տեսակետների վերաբերյալ հեղինակի որոշ դիտողություններն ու առարկությունները (որոնք կարելի է ճիշտ համարել) օգնում են առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու մշակութային կյանքի զարգացման վերաբերյալ:

Թեև մշակութային կյանքի ոլորտին անմիջականորեն չի անդրադառնում, բայց դրա զարգացման միտումները, մասնավորապես XX համագումարից հետո, որոշակիորեն մատնանաշում է Ամատունի Վիրաբյանը իր աշխատության մեջ⁶: Հատկապես մեր ուսումնասիրության ոլորտի հետ առնչվում է աշխատության չորրորդ գլուխը («Ստալինիզմի հետևանքների վերացումը և խրուշչովյան բարեփոխումների սկիզբը»): Այստեղ նա բավականին հետաքրքիր ձևով է ներկայացնում XX համագումարից հետո Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը: Ամենուրեք, և հատկապես մտավորականության շրջանում, արագորեն թևածում է այն համոզմունքը, որ երկիրը թոթափում է բռնապետության շունչը: Ամատունի Վիրաբյանը անդրադառնում է հայ գրողների և գիտնականների՝ համագումարից հետո որդեգրած դիրքորոշմանը Ստալինի անձի պաշտամունքի քննադատությունից հետո և, որը գնահատելի է, անդրադառնում է նաև ստալինիզմի էության բացահայտման նրանց ձգտումներին: Ամատունի Վիրաբյանը նաև անդրադառնում է Գրողների միության, Պետական համալսարանի և այլ մշակութային հիմնարկների ու կազմակերպությունների կուսակցական կազմակերպությունների ժողովներին, որոնք, դատապարտելով ստալինիզմը, որոշում են վերադառնալ Խրուշչովի մատնանշած «կոլեկտիվ ղեկավարման լենինյան սկզբունքներին»: Արագորեն դրվում են լեզվի, մշակույթի, գիտության նորովի զարգացման հարցեր, նույնիսկ շոշափվում է հայկական պատմական կորցրած տարածքների վերամիավորման հարցը: Ամատունի Վիրաբյանի գիրքը կարևոր նշանակություն ունի նաև հայ մշակութային կյանքի XX համագումարից հետո նորովի զարգացում ապրելու դրդապատճառները ճիշտ ընկալելու տեսանկյունից:

Մեր ուսումնասիրած շրջանի մշակութային կյանքին առնչվող բաժին կա ԳԱ հրատարակած Հայոց պատմության VIII հատորում⁷: Բաժինն ընդգրկում է 1946-1965 թթ. մշակութային կյանքի պատմությունը: Այնտեղ ներկայացված են ժողովրդական կրթության համակարգի զարգացման ընթացքը և այդ առումով ձեռք բերված նվաճումները: Առանձին-առանձին ներկայացված են նաև գիտության, գրականության, արվեստի (թատրոն, կինո, երաժշտություն), կերպարվեստի և ճարտարապետության բնագավառներում ձեռք բերված հաջողությունները: Դրա հետ մեկտեղ «Հայ ժողովրդի պատմության» VIII հատորում բոլորովին չի ներկայացված մշակութա-լուսավորական աշխատանքը, ոչ մի խոսք չկա պարբերական մամուլի մասին: Հատորում տեղ են գտել նաև փաստական որոշ անճշտություններ: Այս մասին հիշատակում է Շմավոն Հարությունյանը իր ուսումնասիրության մեջ⁸:

⁶ Տե՛ս Վիրաբյան Ամատունի, Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001:

⁷ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատարակություն, հ. VIII, Երևան, 1970:

⁸ Հարությունյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 404:

Հայ ժողովրդի 1985-91 թթ. բարդ և հակասական պատմությունը ընդգրկող հիմնական կամ ընդհանուր գծերով ներկայացնելու տեսանկյունից գնահատելի է Ռուբեն Ազիզբեկյանի աշխատությունը⁹:

Հեղինակը փաստացի նյութի հիման վրա ցույց է տալիս գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականությունից հետո Հայաստանում ծավալված իրադարձությունների զարգացման ընթացքը, որոնք, ի վերջո, հանգեցին Հայոց նորանկախ պետականության արարմանը:

1980-ական թթ. վերջերից Հայաստանում սկսած տնտեսական ճգնաժամը իր խորը հետևանքներն ունեցավ նաև մշակութային կյանքի վրա: Այս աշխատությունը գնահատելի է մշակութային կյանքի վայրընթացի պատճառների ճիշտ ընկալման տեսանկյունից, մասնավորապես 1988-1991 թվականներն ընդգրկող շրջանի համար:

Վերոհիշյալ ուսումնասիրություններն են այն հիմնական պատմագիտական աշխատությունները, որոնք կա՛մ անդրադառնում են 1956-90 թթ. հայ մշակութային կյանքի որևէ ոլորտին, կա՛մ այդ ընթացքում ունեցած զարգացման որոշակի փուլին:

Այնպես որ ցայսօր չկա մի այնպիսի պատմագիտական աշխատություն, որը կընդգրկի հիշյալ ժամանակահատվածի մշակութային կյանքի զարգացման պատմությունը՝ գրված քննական-վերլուծաբանական մեթոդաբանությամբ: Թեկուզ հայ անցյալի պատմական դասերի ճիշտ ընկալման տեսանկյունից և հատկապես այդ դասերի այն էջերի, թե ինչպես էր բռնատիրական համակարգի առկայության պայմաններում հայ մշակույթը զարգանում վերընթացային գծով, նման աշխատության ստեղծումը դառնում է անհրաժեշտ:

⁹ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, 1992: